

Tenslotte: er is een 'Zusammenfassung' in het Duits toegevoegd. Uiteraard bijzonder nuttig, maar waarom ook geen samenvattingen in het Engels en vooral in het Frans? In het boek zijn zo vele Philhelleense relaties tussen de zuidelijke Nederlanden en Frankrijk beschreven dat openlegging voor toekomstige Franse en Frans sprekende Belgische onderzoekers welkom geweest zou zijn. Het risico van het verschijnen van een belangrijke wetenschappelijke publicatie van meer dan Nederlands belang alleen in de Nederlandse taal, is altijd dat ze niet opgemerkt wordt door buitenlanders. En deze studie van mevrouw Wagner reken ik gaarne tot die publicaties van boven-nationaal belang, die bepaald door meerdere onderzoekers geraadpleegd zou worden, indien hun een Engelse of Franse samenvatting ter beschikking zou staan.

R. A. D. Renting

K. A. Zeefuik, *Hernhutter zending en Haagsche maatschappij 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname* (Utrecht: Elinkwijk, 1973, 192blz., f.30.-).

In 1828 werd te Den Haag op aandrang vanuit Suriname een 'Maatschappij ter bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de slaven en verdere heidensche bevolking in de kolonie Suriname' opgericht, die kortweg als de 'Haagsche maatschappij' bekend zou worden. Zij ging gelden in Nederland verzamelen en die ter beschikking stellen van de Moravische Broeders, alias de Hernhutter zending, alias de Broedergemeente, omdat deze naar het oordeel van Surinaamse en Nederlandse notabelen het beste instrument was tot ontwikkeling van de sla venbevolking. Haar archief raakte na haar opheffing (of overgang in stilte naar het Hernhutter zendingswerk? Uit dit boek blijkt de toedracht niet) aan het zwerven, is met steun van het Prins Bernhardfonds teruggewonnen uit de Verenigde Staten en berust thans op het Utrechtse rijksarchief.

De schrijver ziet in deze maatschappij een organisatie die de emancipatie van de neger-slaven heeft bevorderd. Hij ontsluit een interessante bron en is als afstammeling van de geëmancipeerden emotioneel sterk bij de Surinaamse gebeurtenissen betrokken. Bovendien beheerst hij de landstaal en heeft hij zo de Nederlandse gegevens vanuit Suriname kunnen aanvullen en toelichten. Dat geeft aan deze studie een eigen kleur en waarde. Maar in deze Utrechtse dissertatie (promotor was J. M. van der Linde) maakt de auteur zeer duidelijk, dat veel plantagebezitters die Hernhutter zending inzonderheid waardeerden omdat zij, anders dan bijvoorbeeld de methodisten, een rustige mentaliteit bij de slaven aankweekte. Het centrum van die zending lag echter in Duitsland en stond dus niet onder het Nederlands gezag: dat waarborgde toch een zekere onafhankelijkheid. Na de emancipatie in 1863 verloor de maatschappij haar eigenlijke taak. Haar archief houdt in 1867 op.

Het boek is summier aangaande Nederlandse ontwikkelingen in genoemde periode. Hier blijft ruimte voor nader onderzoek. Een maatschappij, die in haar eerste jaren J. D. Jansen, de departementale reglementsontwerper van allerlei protestantse kerken, tot bestuurslid had, en die later door Groen van Prinsterer werd gesteund, heeft immers geestelijk geen kleine ommezwaai gemaakt. De lezer zou willen weten hoe dat Haagse bestuur in de loop der jaren was samengesteld en wie zijn plaatselijke contactpersonen werden. In die latere tijd zag de hervormde kerk in Suriname het optreden van de broedergemeente niet meer met zoveel welgevallen als in 1828 en stuurde zij klachten naar de hervormde synode in Den Haag. Deze synode beschuldigde de broedergemeente daarop van illegitiem proslitisme, maar het bestuur van de Haagse maatschappij bestond toen kennelijk uit Réveil-

RECENSIES

mensen en dat ging de broedergemeente krachtig verdedigen. Uit de archivalia blijkt voorts de betekenis van de procureur-generaal J. W. Gefken (1807-1887) in Suriname. Deze hoorde sinds zijn Leidse studietijd tot het Nederlandse Réveil, verdedigde als advocaat de afgescheidenen na 1834, was een geestverwant van Groen en ijverde voor afschaffing van de slavernij. In oktober 1856 werd hij benoemd in zijn Surinaamse functie. Zijn benoeming hoorde tot de eerste daden van het kabinet Van der Bruggen en werd opgevat als een teken dat deze regering ernst wilde maken met de emancipatie en bij de Surinaamse gezagsdragers een geestelijke heroriëntatie wilde bewerkstelligen.

Al dit materiaal wacht nog op een wetenschappelijke uitwerking. Dan zullen ook de samenhangen met de theologische verschuivingen binnen Nederland in deze periode duidelijk worden. De auteur beperkte zich - en gezien zijn achtergrond zeer terecht - tot de ontwikkelingen binnen Suriname en verdient voor dat pionierswerk veel waardering.

O. J. de Jong

Henk van Daele, *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs te Antwerpen van 1830 tot 1872* (Historische uitgaven nr XXXI; Brussel: Pro Civitate, 1972, x + 367 blz., 4 pl.).

Gesticht in 1961 door het Gemeentekrediet van België, stelt het Centrum *Pro Civitate* (Pachecolaan 44, 1000 Brussel) zich tot doel bij te dragen tot een betere kennis van de gewestelijke en plaatselijke instellingen in België. Het is verheugend dat in de reeks der historische uitgaven een studie gepubliceerd werd over het onderwijs. Zonder twijfel is het werk van Henk van Daele een belangrijke bijdrage tot de kennis van het lager onderwijs en z'n methodiek in de negentiende eeuw. De auteur die deze studie in haar oorspronkelijke vorm voorgedragen heeft tot het bekomen van het doctoraat in de psychologische en pedagogische wetenschappen aan de Rijksuniversiteit van Gent, heeft zich beperkt tot het grondig bestuderen van het stedelijk lager onderwijs te Antwerpen vanaf 1830 tot aan de overwinning van de liberalen op de meetingpartij in 1872. Zich baserend op een indrukwekkende hoeveelheid geschreven en gedrukte bronnen, analyseert hij achtereenvolgens de schoolpolitiek van de stedelijke overheid, de toestand van het onderwijs, de aanwerving en de situatie van het onderwijzend personeel, de recruteringsvoorwaarden van de leerlingen, om te eindigen met een kort overzicht over het zogenaamde 'adulten-onderwijs'.

Tussen 1819 en 1832 bestond er slechts één stedelijke lagere jongensschool, gelegen in de Keizerstraat. Alhoewel reeds twee nieuwe lokalen opgericht waren vóór de onafhankelijkheid, werden deze slechts na de terugtrekking van de Hollandse troepen voor het onderwijs geopend. Bedoeld voor mutueel onderwijs, bestonden deze scholen uit één groot lokaal. Alhoewel deze vorm van onderwijs door de Organieke Wet van 23 september 1842 afgeschaft werd, werden de scholen slechts in 1844 aangepast voor het herbergen der verschillende klassen in afzonderlijke lokalen. In 1849 wordt de eerste volwaardige meisjesschool opgericht. Tevoren moesten de meisjes zich tevreden stellen met een 'middags-meisjesschool'.

Opvallend is het feit dat de schoolexpansie maar werkelijk zal beginnen in 1860. 'Waar vóór 1860 slechts sporadisch een school kon ingehuldigd worden, volgden na 1860 de nieuwe complexen elkaar op' (31). Alhoewel er onder het burgemeesterschap van de liberaal Loos al heel wat inspanningen gedaan werden ten voordele van het lager onderwijs, is het toch duidelijk dat de meetingpartij, na haar electorale overwinning in 1863, een belangrijke bijdrage geleverd heeft tot de ontplooiing van het stedelijk primair onderwijs. De wedden van het onderwijzend personeel werden gevoelig aangepast, het aantal